

УДК 3.5071:711.4

Аверкина М. Ф.,

кандидат економічних наук, старший викладач кафедри економіки підприємства Національного університету водного господарства та природокористування, здобувач кафедри менеджменту та маркетингу Луцького національного технічного університету

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ МІСТА

Стаття присвячена розкриттю змістового наповнення категорії "розвиток". Визначено теоретичні засади розвитку міста та сформовано його критерії.

Ключові слова: розвиток, система, розвиток міста, критерії.

Статья посвящена раскрытию содержательного наполнения категории "развитие". Определены теоретические основы развития города и сформированы его критерии.

Ключевые слова: развитие, система, развитие города, критерии.

The authors elucidate the sites' content category of "development." Theoretical foundations of the city and formed his criteria.

Keywords: development, system, urban development, criteria.

Постановка проблеми. Місту, як і будь-якій іншій складній динамічній системі, властивий такий процес як розвиток. Розвиток міст України характеризується наявністю складних процесів, які виникають в імовірнісних елементах системи міста. Означені процеси можуть здійснювати як позитивний, так і негативний вплив на систему міста в цілому. У зв'язку з цим виникає необхідність вивчення закономірностей та специфіки процесу розвитку міста. Тому засадничим є визначення змісту поняття "розвиток".

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивчення та опрацювання наукових праць визначено, що існує доробок щодо особливостей розвитку міста. Значний внесок у дослідження теоретичних та практичних засад розвитку міста зробили такі вчені, як: Т. Балик, І. Бистряков, З. Герасимчук, О. Гранберг, М. Губіна, О. Карлова, А. Макаричев, Є. Перцик, В. Протас, М. Прохорова, С. Рудницький, Ю. Стадницький та інші. Однак відсутній системний підхід щодо закономірностей та особливостей розвитку міста.

Мета і завдання дослідження. Мета статті полягає у розкритті сутності "розвитку" міста, а завдання – у визначенні критеріїв розвитку міста.

Виклад основного матеріалу. Ідея розвитку передбачає уявлення про певну просторово-часову відкритість та упорядкованість світу в певному напрямку [1, с. 122]. У загальну картину світу ідея розвитку проникає у другій половині XVIII сторіччя разом з космологічною моделлю Всесвіту Канта-Лапласа. У XIX сторіччі завдяки успіхам геології та біології ця ідея набуває широкого значення, стає майже аксіоматичною. Відповідно до діалектичного розуміння, розвиток – це зміна матеріального та духовного світу, його перехід від старого до нового. Аналіз наукових джерел щодо сутності терміна "розвиток" дає підстави стверджувати, що в наш час не існує єдиного підходу до його розуміння. Саме тому ми звернулись до різних трактувань розвитку, які висвітлено у філософській, економічній літературі. У "Короткій філософській енциклопедії" подане таке трактування поняття "розвиток" – це закономірна зміна матерії і свідомості, їх універсальна властивість [2]. Тобто розвиток розглядається як процес у загальнотеоретичному філософському аспекті.

З. В. Герасимчук, Т. О. Ніщик стверджують, що розвиток – незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів; один із загальних видів зв'язку [3, с. 7]. Відповідно до такого визначення, розвиток розглядається як процес зміни висхідної тенденції. Ми погоджуємося з таким трактуванням, адже найперше, з чим пов'язаний розвиток, – це те, що здійснювані зміни вибудовуються в певну послідовність, і цей "ланцюг" змін виступає як деяка загальна зміна стану системи [1, с. 128-129].

Л. Г. Мельник вказує, що саме три властивості: необоротність, спрямованість і закономірність – можуть додати змінам системи характер розвитку [4, с. 22]. Відповідно до означеного, розвиток розглядається через вивчення та виділення системи, що розвивається. Таким чином, розвиток являє собою здійснення послідовних необоротних якісних змін. Оскільки зміни є необоротними, то вони визначають функціонування системи, якій вони притаманні, як так, що має певне спрямування. Спрямованість неодмінна ознака розвитку.

Саме внаслідок своєї необоротності розвиток не є однорідним. Стани існування будь-якої системи відрізняються за масштабом і характером можливостей, що відкриваються для зміни стану. Коли переважають можливості формотворення, появи нового, тоді зміни системи відбуваються у напрямку зміцнення й удосконалення системи, по лінії ствердження багатоманітності її функціональних виявів [1, с. 129].

Такий підхід простежується у Ю. С. Масленчкова, який зазначає, що розвиток – це перехід від

одного якісного стану до іншого [5, с. 419]. Е. М. Коротков потрактовує розвиток як придбання нової якості, яка зміцнює життєдіяльність в умовах зміни середовища [6, с. 15], відповідно до цього трактування процес розвитку розглядається як необоротна зміна.

Існує низка вчених, які розглядають розвиток через призму якісної зміни, так Є. А. Єрохіна вказує, що під розвитком варто розуміти якісну зміну складу, зв'язків (тобто структури) і функціонування системи, або, коротко, будь-яка якісна зміна системи [7].

Н. В. Афанасьєв, В. Д. Рогожин, В. І. Рудик під розвитком розуміють об'єктивну зміну тільки якісних характеристик системи, обумовлених як фундаментальними законами природи (єдності й боротьби протилежностей, переходу кількості в якість, розвиток суспільства по спіралі вгору), так і закономірностями функціонування конкретних систем. Тобто підкреслюється, що в процесах розвитку формуються нові властивості системи [7, с. 27].

Передусім розвиток являє собою процес, пов'язаний з переходом об'єктів від однієї якості, стану до іншого, від старого до нового. Як процес, розвиток характеризується специфічними об'єктами, структурою (механізмом), джерелом, формами і спрямованістю.

Беззаперечно, що розвиток будь-якого об'єкта (суспільства чи природи) нерозривно пов'язаний зі змінами таких об'єктів. Однак їх не варто ототожнювати, оскільки розвиток передбачає не будь-які зміни об'єкта, а лише ті, які пов'язані з перетвореннями у внутрішній структурі об'єкта, яка визначається, як сукупність функціонально пов'язаних один з одним елементів, відносин і залежностей. У зв'язку з цим поняття "розвиток" може вживатися лише стосовно об'єктів з тією чи іншою (простою або складною) системною будовою [8].

Будучи властивістю лише системних об'єктів, процес розвитку сам відрізняється певною структурою (механізмом). Розглянутий з цього погляду, він побудований на зв'язках між сукупністю елементів системи, які беруть участь у цьому процесі. Одні з цих елементів відіграють роль складових процесу, інші – його умови. Складові процесу, які відповідають на питання "що розвивається?", являють собою вихідний пункт процесу, складові, які відповідають на питання "у що розвивається?", – результат процесу.

Умови процесу – це ті складові об'єкта, які забезпечують перетворення вихідного пункту в результат, сприяючи або перешкоджаючи такому перетворенню. Як елемент механізму розвитку їх варто відмежовувати від так званих "конкретно-історичних умов процесу, які пов'язані з зовнішніми обставинами "життя" об'єкта і визначають зовнішню форму перебігу розвитку.

Таким чином, розвиток являє собою не будь-яку, але лише якісну зміну в структурі об'єкта. Якщо врахувати, що будь-яка структура характеризується трьома параметрами: кількістю її складових; порядком їх розташування один щодо одного і характером залежностей між ними, то розвиток означатиме перехід від структури однієї якості (з одною кількістю, порядком і типом залежностей складових) до структури іншої якості (з іншою кількістю, порядком і типом залежностей складових).

Процес розвитку не ототожнюється виключно зі зміною (ростом або зменшенням) числа елементів структури об'єкта. У процесі розвитку елементи структури можуть не тільки виникати, але й зникати, так що в певних межах загальне число їх може залишатися постійним. Крім того, якісна зміна структури, поява в ній нових складових може мати місце і без видимого збільшення їх кількості, наприклад, за рахунок зміни функцій старих елементів, характеру відносин між ними і т. д. Головне ж, з огляду на системний характер об'єкта, який розвивається, – виникнення або зникнення в його структурі окремих складових ніколи не дорівнює лише кількісним змінам, простому додаванню або відніманню "одного", але веде до виникнення безлічі нових зв'язків і залежностей, до перетворення старих і т. д., тобто супроводжується більш-менш серйозними субстанціональними та/або функціональними перетвореннями всієї сукупності складових системи в цілому.

На гранично високому рівні генералізації серед всіх процесів розвитку традиційно розрізняють дві взаємозалежні форми: еволюцію та революцію. Перша – це повільні, поступові, нерідко приховані від очей зміни в структурі об'єкта; інші – раптові, різкі, стрибкоподібні зміни. При цьому, згідно з тим же традиційним розумінням речей, еволюція нерідко готує революцію, веде до неї і завершується нею; а революція, навпаки, змінюється новими еволюційними змінами. Разом з тим недостатність цієї дихотомії цілком очевидна. У зв'язку з цим названі форми розвитку повинні бути доповнені, мабуть, ще однією, що відзначає якісні зміни не просто структури об'єкта, але самої його глибинної природи, його суті. У житті суспільства – це зміна історичних цивілізацій, тривалі процеси змін, що включають у себе як еволюційні, так і революційні форми, і тому не можуть бути прирівняні ні до тих, ні до інших як такі.

Нарешті, будь-який розвиток має ту чи іншу спрямованість. Перехід від одного стану об'єкта до іншого не є нескінченним повторенням пройденого, не є рухом по колу, хоча історично пізніші етапи в житті об'єкта, як правило, включають в себе чимало моментів, властивих попереднім етапам. За своїм домінуючим вектором розвиток може збігатися з поступальним рухом до більш розвинутого і досконалого стану об'єкта або з рухом у протилежному напрямку. У цьому сенсі говорять про прогресивний і регресивний розвиток об'єкта, або про висхідну та низхідну лінії його розвитку.

Згідно з уявленнями, що існують у філософії, розвиток матерії та свідомості, взятий у цілому, являє собою нескінченний рух по висхідній спіралі, рух хоча й суперечливий, що включає в себе відступ, повернення назад, але в принципі відрізняється насамперед прогресивною спрямованістю – йде від форм простих до форм складних, від систем нижчих, примітивних до систем вищих, високоорганізованих. Разом з тим деякі філософські школи не поділяють подібних поглядів, протиставляючи їм ідеї історичного круговороту, як А. Тойнбі, або есхатологічну картину "кінця світу", як О. Хакслі.

Резюмуючи викладене, можемо дійти до висновку, що розвиток – це сукупність поступових або раптових якісних змін у внутрішній структурі системи в процесі поступального руху такої системи у часі до більш досконалого стану.

Розвиток міста виступає абсолютно конкретною реальністю, яка виражена в різних формах. Саме по собі місто не є замкнутою системою, а являє собою результат розвитку соціальної, економічної та екологічної систем з самостійними, а подекуди і взаємовиключними цінностями і цілями. Вже очевидно, що подальше ігнорування пріоритетів екологічної системи міста на користь економічної негативно впливає як на соціальну сферу, так і на розвиток міста в цілому. Розвитку міста притаманні зовнішні прояви. Тривалий час найбільш привабливим критерієм для оцінки розвитку населених пунктів виступала чисельність населення, однак такий критерій далекий від об'єктивності.

Так, у Болгарії з 2005 року введена норма, згідно з якою, щоб село стало містом, воно повинно мати розвинену соціальну та технічну інфраструктуру й населення понад 3 500 осіб (у курортних містах – понад 1000).

У Франції поділ на міста (фр. "ville") та село (фр. "village", близько 50–2000 жителів) має неформальний характер. Зазвичай, суб'єктивно відрізняють місто, яке має більш ніж близько 10 000 жителів (місто, фр. "ville") і те, яке має менше 10 000 (мале місто, фр. "petite ville"). Для великих міст може бути використаний термін метрополія або "grande ville" (велике місто).

У Канаді гранична чисельність міського населення у різних провінціях країни істотно відрізняється. У Британській Колумбії та Саскачевані містечко (англ. "town") може стати містом (англ. "city") після досягнення ним рівня чисельності населення у 5 000 осіб, в Альберті, Нью-Брансвіку та Онтаріо ця межа перевищує 10 000 осіб, у Манітобі міське поселення не може називатися містом (англ. "city"), якщо населення не досягло 7 500 жителів.

У Російській Федерації виділяються два типи міст: регіонального (обласного, крайового, республіканського і т. ін.) та районного значення. Наприклад, у Волгоградській області одним із критеріїв для визнання населеного пункту містом районного значення є чисельність населення не менше 10 тис.

У Португалії різниця між містами (порт. "cidades") та містечками (порт. "vilas"), закріплена у законі згідно з яким місто повинно мати не менше ніж 8 000 виборців (приблизно 10 000 жителів).

Якщо звертатися до українських реалій, то граничні межі чисельності міського населення на законодавчому рівні не затверджені. Законопроекти окремих депутатів, зокрема А. Гриценка, спрямовані на законодавче врегулювання територіального устрою з 2009 року залишаються без розгляду. Частина 1 ст. 12 проекту ЗУ "Про територіальний устрій України" визначає місто як населений пункт з компактною забудовою, на території якого розташовані промислові підприємства, комунальне господарство, житловий фонд, мережа соціально-культурних закладів і підприємств, яке має розвинену соціальну, комунальну і транспортну інфраструктуру, з кількістю населення понад 10 тисяч, жителі якого переважно зайняті в промисловій, торговельній, соціально-культурній, управлінській сферах і сфері послуг.

Отже, за відсутності нормативного визначення поняття "місто", пропонуємо взяти вищенаведене визначення за основу та розглянути його окремі елементи більш детально.

Як це суперечливо не є, але чисельність населення не може бути визначальним критерієм поселення як міста. Для прикладу, найбільше село Росії – станиця Орджонікідзівська в Ігушетії має 61,6 тис. осіб населення (дані перепису 2011 р.), а станиця Канівська на Кубані має 48,2 тис. мешканців (дані перепису 2010 р.).

Міста ніколи не характеризувалися сталим приростом населення – залежно від впливу зовнішнього середовища населення міста зростає або спадає. При цьому такі зміни носять циклічний характер і отримали назву життєвий цикл міста. І. Д. Тургель у своїй роботі "Теоретико-методологічні аспекти дослідження життєвого циклу міста" визначає останній як послідовність фаз зародження, росту, зрілості та спаду, які змінюють одна одну, і рушійною силою яких виступає циклічність розвитку функціональної спеціалізації, яка забезпечує взаємодію зовнішнього середовища та основних елементів міської економіки.

Наприклад, інтенсивне зростання означає становище міста, за якого обсяги житлового будівництва (загальна площа житла) та обсяг суспільних благ зростають швидше, ніж кількість жителів і робочих місць. Найчастіше це пов'язано з розвитком містоутворюючих підприємств або іншими чинниками, що забезпечують інноваційну привабливість міста. Безробіття у цей період немає, хоча може простежуватися дефіцит робочих місць. Комфортність проживання (обсяг життєвих благ на душу населення) зростає, становище міського середовища покращується. Місто стає дедалі привабливішим для жителів

інших міст і регіонів. Проте таке становище не може тривати дуже довго, і місто переходить у фазу уповільненого зростання.

Уповільнене зростання характеризується тим, що кількість жителів і робочих місць зростає швидше, ніж будівництво житла і збільшення обсягу життєвих благ. Відставання будівництва житла і об'єктів інфраструктури часто пов'язують з нестачею інвестицій, а також землі під забудову. Ця фаза характеризується припиненням подальшого розвитку містоутворюючих підприємств і зростанням ступеня зносу їх основних фондів. Наслідком скорочення інвестиційної діяльності є зростання питомої ваги ветхого житла і витрат на його підтримку. Становище міського середовища більше не покращується. Місто стає менш зручним для проживання, але все ще привабливим для переїзду до нього через наявність робочих місць, у тому числі високооплачуваних. Збереження такого становища протягом тривалого періоду приводить місто у фазу стагнації.

Під час стагнації розрив між кількістю робочих місць і обсягом житлового фонду та життєвих благ сягає такої величини, що приріст населення за рахунок міграції припиняється. У цьому випадку має значення й екологічний чинник, пов'язаний з промисловим зростанням. На цьому етапі відсутність роботи або зайнятості на збиткових підприємствах викликає бажання людей переїхати в інше місце, але їх стримує неможливість вигідно продати житло. Становище міського середовища починає погіршуватися.

Альтернативою кількісному критерію виступають оціночні критерії. Основним оціночним критерієм, що характеризує місто, є його економічний базис. Історично місто як форма поселення виникло внаслідок відокремлення ремесла від сільського господарства і зосередження обміну в руках певної суспільної групи, відрізняється від села високим ступенем різноманітності та інтеграції трудової діяльності (виробничої та невиробничої). Таким чином, основою міської економіки є промисловість, а не сільське господарство.

З економічним базисом міста максимально близько пов'язаний такий критерій – частка населення, зайнятого в промисловому секторі. Вважаємо, що досягнення населенням не зайнятим у сільськогосподарському виробництві 85% від загальної кількості зайнятого населення дозволяє ідентифікувати поселення як місто.

Третім оціночним чинником є інфраструктурний. Наприклад, португальське законодавство передбачає, що місто для набуття свого статусу повинно забезпечити мешканців щонайменше половиною з таких послуг, як лікарня, аптека, пожежна станція, театр або будинок культури, музей, бібліотека, готельні послуги, початкова і середня школи, громадський транспорт, сад або міський парк.

З обґрунтованістю цього переліку можна сперечатися, але, на нашу думку, визначальними для міста є такі критерії:

- наявність повного циклу дошкільної, загальної середньої та професійно-технічної освіти (наявність навчальних закладів для здобуття вищої освіти для цього критерію є факультативною вимогою);
- наявність лікувально-профілактичної установи (установ) для надання населенню стаціонарної (лікарня) та амбулаторної (поліклініка) кваліфікованої та спеціалізованої медичної допомоги;
- наявність системи громадського транспорту – транспортних засобів, які з визначеною періодичністю здійснюють пасажирські перевезення за встановленим маршрутом;
- наявність спеціально виділених генеральним планом і організованих територій у місті, і зелених зон, призначених для відпочинку населення.
- функціональне зонування населеного пункту (ділові квартали, промислова зона, “спальні” райони тощо);
- наявність централізованих мереж водопостачання та водовідведення.

Висновки. Отже, категорія “розвиток” відображає неоднозначний процес функціонування системи міста. У системі управління розвитком міста повинні бути враховані визначальні критерії міста. Це дозволить визначити теоретичні та практичні аспекти стійкого розвитку міста, які будуть представлені в наступних дослідженнях.

Література:

1. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. Г. Нестеренко. – К. : Абрис, 1995. – 336 с. – (Трансформація гуманітарної освіти в Україні).
2. Краткая философская энциклопедия. – М., 1994.
3. Герасимчук З. В. Зміст просторового розвитку міста / З. В. Герасимчук, Т. О. Ніщик // Вісник Дніпропетровського університету. – 2010. – В. 4 (2). – С. 3-9. (Серія “Економіка”).
4. Мельник Л. Г. Фундаментальные основы развития / Л. Г. Мельник. – Сумы : ИТД “Университетская книга”, 2003. – 184 с.
5. Масленчиков Ю. С. Технология и организация работы банка: теория и практика / Ю. С. Масленчиков. – М. : Дека, 1998. – 432.
6. Антикризисное управление: учебник / под. ред. С. М. Короткова. – М. : ИНФРА – М, 2003. – 432
7. Ерохина Е. А. Развитие национальной экономики: системно-самоорганизационный подход / Е. А. Ерохина. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1999. – 160 с.
8. Большая советская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: bse.sci-lib.com/article095119.html.